

VÁMOS PÉTER

TÁVOLI MENEDÉK

Közép- és kelet-európai zsidó menekültek Sanghajban a második világháború idején

Magyarországon még a holokauszt túlélőinek körében is kevésbé ismert, hogy 1938 tavaszától 1941 decemberéig, az Anschluss és a második világháború csendes-óceáni hadszínterének megnyitása közötti időszakban közel húszezer kelet- és közép-európai zsidó talált menedéket Kelet-Ázsiában, elsősorban Sanghajban, a világ akkor talán legnemzetközibb városában. Az elmúlt néhány évtizedben a sanghaji zsidók története világszerte az érdeklődés előterébe került; publikációk sora jelent meg a témáról. A szerzők legtöbbször maguk a menekültek, akik a zsidó hagyományt követve elbeszélnek fiaiknak a Távol-Keleten töltött egy évtized eseményeit. Kelet-Ázsia legnagyobb zsidó közösségének története az elmúlt években a kutatók figyelmét is felkeltette. Michael W. Blumenthal egykori sanghaji menekült, aki Jimmy Carter elnöksége idején az Egyesült Államok pénzügyminisztere volt, a történészek érdeklődését így magyarázza: „Ez elsősorban egy érdekes és fontos történet, amelyet azért kell újra elmesélni, mert furcsa és lehetetlen mese. Érdekes a különleges helyszín miatt, és fontos, mert az emberek egy olyan vegyes csoportjáról szól, akik a holokauszt túlélői voltak a világnak ebben az eldugott sarkában.”¹

Sanghaj, a nyitott város

Sanghaj 1842 óta volt nyitott kikötő. Az első ópiumháborút lezáró nankingi szerződés értelmében a város egy-egy része felett a fennhatóságot a britek és a franciák szerezték meg. Az első külföldi telepések megjelenése a város életében gyors változást hozott. Politikailag és területileg Sanghaj három részre tagolódott. A déli és északi részekben elterülő kínai városrészeket a Francia Koncesszió és a Brit (később Nemzetközi) Settlement választotta el egymástól. A külföldi zónák mentesültek a kínai joghatóság alól, a nyugatiak saját hazai törvényeik szerint bíráskodtak, önálló közigazgatást hozhattak létre, a rendfenntartásról maguk gondoskodhattak, konzuli fennhatóság alatt szabadon kereskedhettek, és misszionáriusaik szabadon folytathatták hithirdető tevékenységüket.²

Noha a 20. század elején az egymillió sanghaji lakosnak csupán egy százaléka volt külföldi, a nyugati civilizáció jelenlétének következtében Sanghaj a leggyorsabban urbanizálódó kínai településsé vált. Az engedélyes területeken az utcákat 1865-től gázlámpák világították meg, a lakásokban 1881-től volt telefon, 1882-től villanyvilágítás, 1883-tól pedig vezetékes víz.³ Az első automobil 1901-ben jelent meg a város utcáin. Az autó tulajdonosa egy magyar üzletember, Leinz Lajos volt.⁴ A külföldi jelenlét központja a Huangpu rakpartján a Bund volt, ahol máig birodalmi hangulatot idéző neoklasszicista épületek sorakoznak. A brit konzulátus, a Hongkong and Shanghai Bank székháza és a vámház a britek gyarmati hatalmának szimbóluma volt. Az erőszakkal megnyitott többi kínai kikötővároshoz hasonlóan Sanghaj is nyitva állt a külkereskedelem előtt, és az 1930-as évekre a világ egyik legnagyobb kikötőjévé vált. A város lakossága ekkor megközelítette a négymilliót, a külföldiek száma pedig a százezret.

Sanghaj az ellentétek városa volt. Egy zsidó menekült emlékei jól illusztrálják e különleges város hangulatát: „A szagok, amelyek a templomokban égetett füstölök illatától egészen az emberi ürülékét összegyűjtő trágyahordók kocsijának büzéig terjedtek; a különös hangok és zajok, amelyek a legszegényebb kuliktól kezdve a világ leggazdagabb embereiig a legkülönbözőbb emberektől származtak; vagy a társasági élet, amelynek éppúgy részei a bárók táncosnői, mint a puritán brit társasági hölgyek... Sanghaj nem volt sem keleti, sem nyugati város.”⁵

Sanghajban olyan alakok is békében élhettek, mint az „igazi Trebitsch”. Trebitsch Lincoln, azaz Trebitsch Ignác Pakson született 1879-ben, ortodox zsidó szülők második fiaként. Eseménydús élete folyamán volt keresztény misszionárius Kanadában, anglikán presbiter Kentben, liberális képviselő a brit parlamentben, hadurak tanácsadója Kínában, német ügynök mindkét világháborúban, élete utolsó szakaszát pedig buddhista szerzetesként élte le Sanghajban.⁶

Zsidók Sanghajban

A zsidó közösség Sanghajban négy egymástól jól elkülöníthető csoportból állt. A városba érkezett első zsidók bagdadi szefárd családok fiai voltak, akik a 19. század második felében telepedtek le az új kereskedelmi lehetőségeket kínáló, újonnan megnyitott indiai és kínai kikötővárosokban. A Sassoon, a Kadoorie, a Hardoon, az Ezra és az Abraham család tagjai az angolok támogatását is élvezve hamar gazdag kereskedőkké váltak, és előbb-utóbb brit állampolgárságot is kaptak.

Közülük a legnagyobb vagyonra a Sassoonok tettek szert, akik a Sanghajban 1949-ben bekövetkezett kommunista hatalomátvételig Kelet-Ázsia legbefolyásosabb üzletembereinek számítottak. A „Kelet Rothschildjai” Bombay, Calcutta, Hong Kong, Szingapúr és Sanghaj központtal hatalmas gazdasági birodalmat hoztak létre, amelynek reprezentatív központja, az 1929-ben épült 77 méter magas, art deco stílusú Sassoon Building volt. A Sanghaj első számú telkén, a Nanking road és a Bund sarkán épült, irodáknak és luxusszállodának is otthont adó palotát a két világháború közötti időszakban Kelet-Ázsia legpompásabb épületeként tartották számon.⁷

A szefárdi közösség Sanghajban mintegy hétszáz főből állt. A zsidó bevándorlás második hullámában, a századfordulótól kezdve Oroszországból askenázi zsidók érkeztek a városba, s a harmincas évek közepére közel ötezres közösséget alkottak. A bagdadi szefárdok és a kelet-európai askenáziak között a hagyománybeli különbségek mellett a legnagyobb eltérés az volt, hogy míg a szefárdiak Sanghajba a kereskedelmi lehetőségek reményében érkeztek, addig az askenáziakat nem elsősorban a meggazdagodás lehetősége hajtotta. Számukra Sanghaj inkább menedék volt, hiszen az oroszországi zsidók legtöbbször a bolsevik forradalom utáni polgárháborús időszak pogromjai elől menekült a Távolsziget-Keletre. Néhány éven belül azonban nekik is sikerült biztos egzisztenciát teremteniük Sanghajban, így ők alkották a helyi zsidó közösség középosztályát.

A zsidók harmadik csoportja olasz, német és japán luxuszözsöskön érkezett Sanghajba. Egész családok: a szülők és a gyerekek, sőt nemritkán a nagyszülők is együtt élvezték az első osztály minden kényelmét. A látszat ellenére azonban e közép-európai kereskedők és értelmiségiek nem kalandvágyból hagyták el berlini vagy bécsi otthonaikat, hogy a világ másik végére utazzanak. Ők német és osztrák zsidók voltak, akik a náci Németországból menekültek. Számukra Sanghajon kívül nem volt más választási lehetőség.

A negyedik csoportot mintegy ezer lengyel zsidó alkotta. Köztük volt a Mir Jesiva, az egyetlen európai zsidó vallásos iskola, amely megmenekült a nácik pusztítása elől. A jesiva rabbijai és diákjai – közel 250 ember – Lengyelországból előbb Litvániaiba utaztak, onnan a Szovjetunió keresztl Japánba, Kobe városába, Kobéból Sanghajba, ahol egészen a világháború végéig folytathatták a Tóra tanulmányozását, amíg végre eljutottak Brooklynba.

A zsidó emigráció európai háttere

A hitleri Németország antiszemita politikájának már 1933-tól kezdve egyik eleme volt a zsidók emigrációra kényszerítése. A nemzeti szocialisták célja a zsidómentes (*Judenrein*) Németország megteremtése volt. Ennek érdekében először csak gazdasági szankciókat léptettek életbe a zsidókkal szemben, majd következett a tömeges letartóztatások sora és a fizikai bántalmazás. Az 1935-ben meghozott nürnbergi törvények megfosztották a zsidókat birodalmi állampolgárságuktól (*Reichsbürgerschaft*). Attól fogva zsidók csak az állam alattvalói (*Staatsangehörige*) lehettek. Azok pedig, akik elhagyták Németországot, 1941-ben még ez utóbbi státusukat is elveszítették. A német megszállás vagy politikai befolyás alatt álló országokban és területeken élő zsidók közül egyre többen tekintették lehetséges megoldásnak az emigrációt. Ez azonban nem csak rajtuk múltott. A legnagyobb akadályt az jelentette, hogy sem a nyugat-európai országok, sem pedig az Egyesült Államok nem kívánták megnyitni határaikat a további zsidó bevándorlók előtt. A „szabad világ” magatartása az 1938-ban megtartott eviáni konferencián vált nyilvánvalóvá.

Németország viszont egyre nagyobb területeket szerzett. Hitler előbb Ausztriát, majd a csehországi Szudéta-vidéket is a Harmadik Birodalomhoz csatolta. Egyre több zsidó került német fennhatóság alá, s az ellenük folytatott szervezett terror is egyre erősödött. 1938 októberében a lengyel zsidókat kiutasították Németországból. 1938. november 9-én, a Kristályéjszakán a rendőrség alakulatai zsinagógákat szentségtelenítettek meg, zsidó üzletek ablakait törték be, zsidókat vertek meg. Ezt jól szervezett és irányított erőszakhullám követte. Az SS verőlegényei a zsidókat begyűjtötték, letartóztatták, koncentrációs táborokba szállították, és sokakat csak a feltétellel engedtek szabadon, hogy záros határidőn belül elhagyják az országot. Ez volt az a pillanat, amikor a legtöbb zsidó otthona elhagyása mellett döntött. Akár a „világ vége-re” is elmentek, csak hogy menedéket találjanak.

Akkoriban a világnak csupán egyetlen pontja volt, ahol a beutazáshoz semmiféle vízumra, rendőrségi igazolásra, menlevélre vagy a vagyoni helyzetet igazoló dokumentumra nem volt szükség. Ez volt Sanghaj, a nyitott város. A Nemzetközi Settlementbe való bejutás annak ellenére járható útnak tűnt a mindenre elszánt menekültek számára, hogy Kínáról szinte semmit sem tudtak, amit pedig a harmincas évek végén az országról hallhattak, az senkinek sem tűnhetett vonzósnak. 1937-ben kitört a japán–kínai háború, és a japánok, a náci Németország szövetségesei, Sanghaj egyes részeit is elfoglalták. (Ettől kezdve a második világháború végéig a tényleges hatalmat Sanghajban a japán hadsereg gyakorolta. Hatvanezres lélekszámával egyébként is a japán volt a legnépesebb külföldi kolónia Sanghajban.)

Japán Kelet-Ázsia nagyhatalma

Japán már a 19. század vége óta terjeszkedő politikát folytatott Kínával szemben. 1932-ben a Kvantung hadsereg elfoglalta Mandzsúriát, ahol Mandzsukuo néven bábálmot hozott létre. Az agresszióért Japánt mind az Egyesült Államok, mind a Népszövetség elítélte. Válaszul Japán 1933-ban kilépett a Népszövetségből. A szigetország az USA-val, illetve Nagy-Britanniával fenntartott kapcsolatai erősen megromlottak. A teljes nemzetközi elszigetelődést elkerülni kívánó Japán a német tábor felé sodródott. Az új szövetség 1936-ban az antikomintern paktum aláírásához, majd az azt megerősítő 1938-as kulturális szerződéshez vezetett. 1940 szeptemberében Németország, Olaszország és Japán létrehozta a hármas szövetséget, amely a később tengelyhatalmakként ismert országok között már katonai szövetséget is jelentett.

Németország és Japán szövetségét több okból sem nevezhetjük „természetesnek”. Elsősorban azért, mert a németek jelentős kereskedelmet bonyolítottak Kínával. 1937-ben – a japán–kínai háború kitörésének évében – Németország teljes fegyverexportjának 37%-a Kínába ment, többnyire a Japán legfőbb ellenségének számító Csang Kaj-sek vezette Kuomintang-kormány befolyási övezetébe tartozó területekre.⁸ A fegyverexportnak a németek csak 1938-ban vetettek véget, és ekkor hívták vissza Kínából a német katonai tanácsadókat is. A Reichstag ugyanebben az évben elismerte Mandzsukuo-t, ám Kínával a diplomáciai kapcsolatot csak 1941 nyarán szakította meg. A japán kormánynak – mivel nem látta indokoltnak, hogy Németország Kelet-Ázsiában is érdekeltségeket szerezzen – viszont nem volt szándékában beavatkozni az európai politikába, a német szövetséget csupán eszköznek tekintette Japán délkelet-ázsiai terjeszkedő politikájához és Kína fokozatos elfoglalásához.⁹

A japánok viszonya a zsidókkal szemben

Japán és Németország álláspontja a zsidósághoz való viszony tekintetében is szöges ellentétben állt egymással. Japánban sosem éltek jelentős számban zsidók, ezért a legtöbb japán szinte semmit sem tudott a zsidóságról, és mivel a keresztény teológiában sem voltak járatosak, a vallási alapú antiszemitizmus is távol állt tőlük. Elmondhatjuk, hogy a sintó Japánban az antiszemitizmus hagyománya nem létezett.¹⁰ Az 1930-as évektől Japán ugyan erősen a német propaganda hatása alá került, azonban a japánok számára Hitler fajelmélete, amely szerint az ázsiai népek alacsonyabb rendűek lennének, mint az árja származású németek, érthetetlen és elfogadhatatlan volt.¹¹ (A japánoknak is volt saját „fajelméletük”, amely szerint viszont ők tekintették alsóbbrendűnek saját ázsiai szomszédjaikat.)

A japánok hasznot akartak húzni a zsidók ázsiai jelenlétéből. Úgy gondolták, hogy a japán Új Rendet, a gyors gazdasági fejlődést segítheti a zsidóknak tulajdonított vagyon és befolyás. A japánok célja éppen ezért az volt, hogy a japán fennhatóság alatt álló területeken letelepítsék a nagy szakmai tudással rendelkező zsidó szakembereket és tapasztalt üzletembereket. A terv kidolgozói szerint ez a közvetlen haszon mellett hozzájárulhatott az amerikai tőke beáramlásához is Mandzsukuo iparosítása érdekében.¹²

A japánok szemében a zsidók egyszerűen a fehér faj képviselői voltak, éppen ezért a hozzájuk fűződő viszonyt a testvériség, fajegyenlőség és igazságosság három elve alapozta meg. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Japánban nem létezett antiszemitizmus. Az első japánok, akik tanulmányozták a judaizmust és megismerkedtek

az antiszemitizmussal, katonák voltak, akik orosz nyelvtudásuknak köszönhetően a Kolcsak oldalán harcoló japán egységek mellett szolgáltak Szibériában.¹³ Nemcsak a nyugati hadtudományt tanulmányozták, hanem a bolsevikok és a zsidók kapcsolatáról is új ismereteket szereztek. Ekkor hallottak először a zsidó világösszeesküvésről és a „Cion bölceinek jegyzőkönyvei” című közismert antiszemita hamisítványról.¹⁴ Az antiszemitizmussal megfertőzött japán szakértők számára teljesen elfogadható volt a gazdag és befolyásos zsidóról kialakult sztereotip kép.

Mandzsukuo már 1933-ban befogadott néhány Európából menekülő zsidó orvost és szakembert. Ugyanekkor egyre több zsidó érkezett Sanghajba is, főként üzletemberek és magasan kvalifikált értelmiségiek. A japán–kínai háború kitörését követően, 1937 novemberében a japánok elfoglalták Sanghaj kínai negyedeit, valamint a Nemzetközi Settlementhez tartozó három északkeleti városrészt, köztük a komoly károkat szenvedett Hungkout,¹⁵ és ott szigorú japán fennhatóság alatt kínai önkormányzati testületeket hoztak létre.

A menekültáradat megindulásának következtében a japán politikusok előtt Tokióban és Sanghajban is nehéz feladat állt. Igyekeztek úgy kezelni a menekültkérdést, hogy ne kerüljenek szembe sem Németországgal, sem az Egyesült Államokkal. Egyrészt meg akarták állítani a menekültek áradatát, másrészt viszont hasznot akartak húzni a zsidók gazdasági és politikai erejéből. Feltételezték, hogy a zsidó bevándorlás esetleges akadályozása ronthatja a japán–amerikai kapcsolatokat, és ezzel csökkentheti a gazdaság fejlesztéséhez szükséges külföldi tőke beáramlását. A zsidók többsége azonban érvényes német útlevéllel érkezett, annak ellenére, hogy az első oldalon ott éktelenkedett egy nagy vörös „J”, a német „Jude” (zsidó) szó kezdőbetűje. A németeknek nem kellett vízum Sanghajba.¹⁶

A hivatalos japán zsidópolitika az 1938 decemberében, a szűkebb kabinet öt miniszter tagjának Tokióban megtartott értekezletén rajzolódott ki. A miniszterek kinyilvánították: Japánnak ugyan tartózkodnia kell attól, hogy a szövetségesei által elűzött zsidókkal szemben nyíltan befogadó politikát folytasson, ám ha megtagadná a zsidóktól, hogy japán területre lépjenek, az a császárság által régóta hangoztatott fajegyenlőség ellen volna.¹⁷ Ezért úgy döntöttek, hogy tudomásul veszik az addig letelepült zsidók jelenlétét, s nem gátolják meg további menekültek befogadását. Többek közt ennek a politikának volt köszönhető, hogy 1938 ősze és 1941 tele között közel húszezer kelet- és közép-európai menekült utazhatott Sanghajba. A város menedéket és otthont nyújtott nekik közel egy évtizeden át.

Kik voltak a menekültek?

A legtöbbjük a nürnbergi törvények szerint zsidónak számított. Vagy családostul érkeztek Kínába, vagy a családfőt később követték a hozzátartozók. Németország zsidó lakosságának átlagához képest talán kissé magasabban képzetek voltak, de foglalkozási megoszlásuk hasonló volt, mint általában a közép-európai zsidóságé. Anyagi helyzetükről általában elmondható, hogy nem voltak szegények – legalábbis amíg a náciik le nem foglalták, vagy el nem kobozták minden vagyonukat –, de nem voltak különösebben gazdagok sem.¹⁸

A társadalom legmobilabb csoportjához tartoztak. Általában már a szülőföldjükön is új életet kellett kezdeniük, némelyeknek nem is egyszer. Faluról városba költöztek, kisebb vidéki városokból a fővárosba, sőt a nagyvárosokon belül is lakóhelyet változtattak – legtöbbször nem önszántukból. Sokan szakmát is váltottak. Néme-

lyek a gazdasági világválság miatt, de még többen a német hatóságoknak a zsidókat korlátozó intézkedései következtében kényszerültek felhagyni eredeti foglalkozásukkal. Korábbi tapasztalataik tehát nagyban közrejátszhattak döntésükben, hogy elhagyják hazájukat, nekivágnak az ismeretlennek, és ismét új életet kezdenek. Ma már tudjuk: ez a döntés mentette meg az életüket.¹⁹

A legtöbb németországi és ausztriai zsidó a két főváros egyikéből, Berlinből vagy Bécsből érkezett Sanghajba. A német anyanyelvű menekültek közel negyven százaléka érkezett Ausztriából, legtöbbször Bécsből.²⁰ Az ausztriaiaként számon tartott zsidók között azonban nem csak német anyanyelvűeket találunk. A menekültek között sok szláv – főként cseh, szlovák, szlovén és horvát – és magyar is volt. Az 1919-es Tanácsköztársaság bukását követően sok magyar zsidó menekült Ausztriába Magyarországról. A húszas évek elején Ausztriába, majd onnan Sanghajba emigrált magyar zsidók között volt például Frank László, a *Shanghai Jewish Chronicle* szerkesztője, és Adolf Josef Storfer, akinek baloldali nézetei miatt már 1911-ben el kellett hagyni Magyarországot. Storfer Bécsben Sigmund Freud műveinek kiadásával foglalkozott, Sanghajban pedig a *Gelbe Post* című, havonta megjelenő folyóirat – sokak szerint a legszínvonalasabb sanghaji lap –, majd az azonos címmel megjelenő napilap alapító főszerkesztőjeként dolgozott.

A menekültek közel kétharmada kereskedő, egynegyede kisiparos (pék, hentes, mészáros, szabó) vagy ipari munkás volt. A sanghaji zsidók közt viszonylag kevés felsőfokú végzettséggel rendelkező embert – orvost, fogorvost, gyógyszerészt, ügyvédet vagy mérnököt – találunk. Az 1939-ben Sanghajban kiadott *Emigranten Adressbuch für Shanghai* szerint a legtöbb emigráns kisvállalkozásból tartotta fenn magát. Kimagaslóan sok volt például a kávéház, az étterem és a szatócsbolt.²¹

Utazás és megérkezés Sanghajba

Sanghaj Európából két útvonalon volt elérhető: tengeren és szárazföldön. A tengeri utat választó németországi és ausztriai menekültek többnyire olasz vagy német hajózási társaságok luxus tengerjáróin utaztak. Triesztben vagy Genovában, illetve Hamburgban vagy Bréma kikötőjében szálltak tengerre. Az út a Szuezi-csatornán keresztül négy hétig tartott. Voltak azonban olyan hajók is, amelyek, hogy elkerüljék a csatorna használatáért kifizetendő borsos díjat, megkerülték az afrikai kontinenst, és a Jóreménység-fok érintésével tíz hét alatt értek Sanghajba.²² Miután 1940 júniusában Olaszország belépett a második világháborúba, a tengeri út gyakorlatilag lezárult. Ezután csupán néhány hajó indulhatott útnak Portugáliából vagy Marseille kikötőjéből, egészen 1942 elejéig.²³

A szárazföldi útvonal a Szovjetunió át Mandzsukuóba vezetett. Onnan a menekültek japán hajókon indultak tovább Sanghajba vagy más ázsiai célpontok felé. Ezeket az utakat a hivatalos szovjet utazási iroda, az Inturiszt szervezte, és az útért dollárban kellett fizetni. A szovjet hatóságok csak azoknak adtak átutazó vagy kiutazó vízumot, akik rendelkeztek beutazó vízummal bármely harmadik országba. A transzszibériai vasútvonalat a menekültek 1941 júniusáig, a Szovjetuniót ért német támadás megindulásáig használhatták.

A japán–kínai háború kitörését követő időszakban Sanghajban egyetlen ország sem volt jogosult az odaérkezők útlevelének ellenőrzésére. A város nem állt sem a kínai kormány, sem pedig egyetlen más ország képviselőinek kizárólagos fennható-

sága alatt. A beutazást valójában a japán haditengerészet egységei ellenőrizték, hiszen ők uralták a kikötőt.

Ahogy a menekültek száma egyre nőtt – 1939 közepére elérte a tízezret –, a japán hatóságok és a Sanghaji Városi Tanács (a Nemzetközi Settlement vezető testülete) egymással egyetértésben szigorító intézkedéseket hoztak a további bevándorlás korlátozásának érdekében. Az 1939 augusztusában nyilvánosságra hozott új szabályok értelmében csak az léphetett be Sanghajba, aki rendelkezett elegendő pénzzel ahhoz, hogy eltartsa magát, illetve a beutazási engedély kiadásához volt érvényes munkaszerződése valamely sanghaji céggel, esetleg házassági szerződése sanghaji lakossal. A szigorító intézkedések bevezetésének az volt a célja, hogy feltételekhez kössék a beutazást, és így korlátozzák a menekültáradatot. A város vezetése el akarta kerülni, hogy a menekültek jelenléte a város külföldi lakosságára túlzott anyagi terhet rójon. A szabályok következményeként csökkent a bevándorlási engedélyt kérelmezők száma, és sok kérelmezőt elutasítottak.

A helyi és a nemzetközi segélyszervezetek tevékenysége

A megérkező menekülteket a vámellenőrzést követően a segélyszervezetek képviselői teherautóra szállították, és a Sir Victor Sassoon tulajdonát képező fogadóközpontba, az Embankment Buildingbe vitték. Ha nem volt Sanghajban rokonuk vagy olyan ismerősük, aki szállást biztosított volna számukra, a segélyszervezetek által kialakított menekülttáborok egyikében tölthették az éjszakát. Az első helyi segélyszervezet a Nemzetközi Bizottság (teljes nevén: *International Committee for the Organization of European Refugees in China*, röviden I. C.) volt, amelyet 1938 augusztusában hozott létre néhány régi „sanghaji” magyar. A bizottság költségvetése jórészt Sassoon pénzadományából származott.²⁴ A bizottságot a menekültek Komor-bizottságként ismerték, a szervezet tevékenységének irányítója – tisztsége szerint tiszteletbeli titkára – ugyanis egy magyar üzletember, Komor Pál volt. Komor 1898 óta élt Sanghajban, és a Komor Segélyalap (*Komor Charity Fund*) alapítójaként, illetve a Magyar Segélyalap (*Hungarian Charity Fund*) elnökeként 1924 óta folytatott segélyező tevékenységet. A másik fontos menekültszervezet az Európai Menekülteket Segélyező Bizottság (*Committee for Assistance of European Refugees in Shanghai*) volt, amelynek vezetője egy holland üzletember, Michel Speelman volt. A Speelman-bizottság vezetői között is találunk magyarokat. A bevándorlási osztály vezetője Eduard Kann, az orvosi bizottság munkájának irányítója pedig a sanghaji orvostudományi egyetem bőrgyógyász professzora, dr. Reisz Frigyes (Frederic Reiss) volt.

Mindkét szervezet tevékenységének mintájául azok a nemzeti alapon szerveződött sanghaji segélyszervezetek szolgáltak, amelyek már az 1930-as évek elején kialakították működési elveiket és finanszírozási formáikat: jótékony magán személyektől és szervezetektől havi rendszerességgel adományokat gyűjtöttek, hogy a munkanélküli menekültek számára szállást és ingyenes étkezést biztosítsanak. Mindkét bizottságnak volt lakásügyi, élelmezési, egészségügyi és oktatási osztálya. A Speelman-bizottság megalakulását követően a két szervezet felosztotta a tennivalókat, és az I. C. elsősorban a menekültek személyazonosságát bizonyító okmányok kiadásával foglalkozott. A hontalan menekültek Komor Pál aláírásával személyi igazolványt kaptak, amelyet a Sanghaji Városi Tanács éppúgy elfogadott hivatalos okmányként, mint a helyi japán hatóságok, sőt néhány külföldi ország, például Ausztrália is.

A tömeges emigráció megindulását megelőző időszakhoz képest az 1930-as évek végén jelentős különbségek mutatkoztak a menekültkérdés kezelésében. A korábbi gyakorlat szerint minden nemzet saját segélyszervezetet hozott létre, amely elsősorban a nemzetközi segélyszervezetektől és a honfitársaktól származó adományokra számíthatott. Az ügyek száma eleinte kezelhetően alacsony volt, és a legtöbb nehézség megoldásához elegendőnek bizonyult az egyszerű pénzsegély. A segélyhez az általánosan elfogadott gyakorlat szerint kölcsön formájában jutott a rászorult, azzal a feltétellel, hogy amint arra anyagi helyzetének javulásával módja nyílik, a pénzt visszafizeti. Komor Pál 1935-ben így írta le a Magyar Segélyalap célját: „Az alap egyik legfőbb célja annak elkerülése, hogy magyarok a közösség terhévé váljanak, vagy hogy az utcán kolduljanak. Mindent elkövetünk, hogy azok, akik nem találnak itt munkát, hazatérhessenek vagy elhagyhassák Sanghajt.”²⁵

Hazatérni? Vagy Sanghajt elhagyni? A csendes-óceáni háború kirobbanása előtt ugyan voltak néhány tucatnyian, akik Sanghajból eljutottak az Egyesült Államokba, Kanadába vagy Ausztráliába, de a menekültek legtöbbször nem is reménykedhetett ilyesmiben. A helyi segélyszervezetek munkatársai nem voltak könnyű helyzetben, amikor megváltozott körülmények között kellett új problémákra új megoldásokat találniuk. Arról talán voltak információik, mi zajlik Európában, de a zsidóellenes kampány jellegével nem voltak tisztában, és bizonyosan nem tudták megítélni, hogy a német zsidóüldözésnek mi lesz a végkifejlete. A helyi segélyszervezetek mellett több nagy nemzetközi szervezet is részt vett a segélyakciókban. Képviselői révén jelen volt Sanghajban az *American Jewish Joint Distribution Committee* (rövidítve: JDC), a *Hebrew Immigrant Aid Society* (HIAS) és a Nemzetközi Vöröskereszt is.

Menekültélet Sanghajban 1938 és 1941 között

Az elsőként érkezők még magukkal hozhatták vagyontárgyaikat. Volt, aki elhozta bútorait és teljes ruhatárát, volt, aki szerszámokat hozott, volt, aki még a varrógépét is elszállíttatta Sanghajba, és volt, aki Anglián vagy más országokon keresztül nagyobb mennyiségű pénzt juttatott ki Németországból.²⁶ Mivel ezek az emberek nem nincstelenül érkeztek, és volt lehetőségük műhely berendezésére vagy üzletnyitásra, többen viszonylag rövid időn belül jó anyagi körülményeket teremtettek maguk és családjuk számára. Ugyanakkor azok, akik már a Gestapo szigorú ellenőrzése mellett hagyhatták csak el Németországot, csupán egy bőröndöt hozhattak magukkal, és annyi ruhát, amennyit magukon viseltek.²⁷ Ők, eleinte legalábbis, segélyre szorultak.

Amint a menekültek berendezkedtek, a megfelelő anyagi háttérrel rendelkezők közül néhányan új üzletbe kezdtek, a szerencsések pedig külföldi tulajdonú vállalatoknál kaptak állást, így szerény körülmények között ugyan, de mégis önálló egzisztenciát teremtettek. Az elegendő bevétellel rendelkező családok – ez mintegy négyezer embert jelentett – a város legelegánsabb részén, a Francia Koncesszióban béreltek házat vagy lakást. A többség azonban nem engedhette meg magának, hogy drága helyen lakjon, ezért Hungkouban, a Nemzetközi Settlement északkeleti részén található, japán fennhatóság alatt álló kerületben keresett szállást. A háborúban ez a városrész szenvedte el a legnagyobb pusztítást. A házak egy része romos volt, és a lakbérek sokkal alacsonyabbak voltak, mint az előkelőbb negyedekben.

A helyi segélyszervezetek a Nemzetközi Vöröskereszt és az amerikai zsidó szervezetek segítségével több ezer kisemmizett menekült számára biztosítottak átmeneti szállást.²⁸ Az első ilyen „otthon” (a menekültek a német *Heim*, otthon szót hasz-

nálták a szállások megnevezésére) eredetileg a britek által működtetett idősök otthona volt. Később a menekülteket félig romos gyárépületekben és barakkokban szállásolták el, ahol a családokat kifeszített takaró vagy lepedő választotta el egymástól. Voltak olyan otthonok, ahol az egyedülálló nők és férfiak külön laktak.

Hungkouban öt átmeneti szállás működött. Sassoon és Speelman mellett a Sanghaji Városi Tanács és a protestáns Londoni Missziós Társaság (*London Mission Society*) is biztosított épületeket. Az 1939 januárjában megnyitott első otthon mellett ingyenkonyha is működött, amely naponta háromszor hétezer adag étel elkészítésére volt alkalmas. Két másik konyhát is létrehoztak, egyet egy zsinagógában, egyet pedig a fogadóközpontban. Mindegyikben a kóser szabályok betartásával főztek, annak ellenére, hogy a menekültek csupán kis része tartotta magát a szigorú vallási előírásokhoz. A csendes-óceáni háború kitörése után, amikor az érkező segélyek mennyisége már nem volt elegendő, a konyhák csak napi egyszeri étkezést tudtak biztosítani.

A rossz higiénés körülmények és a nem megfelelő ellátás következményeként különféle Európában ismeretlen betegségek és járványok támadták meg a menekülteket. A segélyszervezetek megszervezték az orvosi ellátást is. Nem volt nehéz dolguk, hiszen a menekültek között számos orvos akadt. Rendelőintézetet, járóbeteg-rendelést szerveztek minden tömegszálláson, a Ward roadon található otthonban pedig egy emigránskórházat is létrehozta a magyar Verő Artúr főorvos irányításával.

Sir Victor Sassoon, aki nemcsak jótékonyágáról, hanem jó üzleti érzékéről is híres volt, felvásárolt néhány romos házat Hungkouban, majd a menekültekkel ingyen lakhatás fejében újjáépíttette azokat. A menekültek egy része kínai főbérletől bérelt lakást, majd európai szakemberek segítségével bevezették az áramot és a vizet. Ezután a kínai városi tanácstól kérvényezték a vízhasználati engedélyt, ami a megfelelő kenőpénz lefizetése után meg is érkezett.²⁹ Hungkouban a jól képzett európai szakmunkások egész utcákat építettek újjá. A „zsidónegyed” kereskedelmi és kulturális központja, a „Kis Bécs” kávéházaival, éttermeivel, éjszakai bárjaival és üzleteivel egészen európai hangulatot árasztott.

Az 1941 decemberét megelőző három évben a menekültek többsége megtalálta a helyét a sanghaji gazdasági életben. Mindez annak ellenére történt, hogy politikai kényszer hatására választották a távol-keleti utazást, nem pedig jobb gazdasági lehetőségeket keresve érkeztek, valamint hogy csak néhányan tudtak elég jól angolul, a nemzetközi közösségben és gazdasági körökben általánosan használt nyelven.

Az adományokból élő zsidók közül sokan nyomorogtak, a közösségben mégis gazdag kulturális élet bontakozott ki. Horace Kadoorie zsidó gyerekek számára iskolát alapított, ahol az oktatás nyelve az angol volt, de kínait és franciát is tanítottak. A japán és a német nyelv oktatását csak a város teljes japán megszállását követően tették kötelezővé. Az I. C. felnőttek számára angoltanfolyamot szervezett, és a menekültszállásokon is tartottak angolórákat. Az újjáépítéssel és képzéssel foglalkozó szervezet, az ORT (*Organization for Reconstruction and Training*) huszonegy szakma képzésére hat hónapos tanfolyamokat szervezett. A menekültek több napilapot és folyóiratot adtak ki, a profi zenészek és színészek koncerteket, színelőadásokat rendeztek. A cionista csoportok a *Zionistische Organization Shanghai* nevű szervezetben egyesültek, amelynek központja a Hungária étteremben működött.³⁰

Menekültélet a csendes-óceáni háború kirobbanása után

A menekültek életében az első jelentős változást a csendes-óceáni hadszíntér megnyitása hozta. 1941. december 8-án a japán hadsereg egységei bevonultak Sanghajba, és ellenőrzésük alá vonták az egész várost, beleértve az összes külföldi befolyási övezetet is. A japán alakulatok fegyveres ellenállással sehol sem találkoztak.

A japán megszállást követően a menekültek gazdasági helyzete látványosan rosszabbodott. A sanghaji zsidó közösség forrásai elapadtak. A japánok a Sanghajban állomásozó amerikai és brit fegyveres erők katonáit letartóztatták, és a város közelében fekvő kis szigetek egyikén létrehozott hadifogolytáborban helyezték el őket. Az ellenséges nemzetekhez tartozó polgári lakosságot, elsősorban az amerikaiakat és a briteket a városon belül internálták. (1942 tavaszán a JDC helyi képviselőit is letartóztatták, ennek ellenére a szervezet továbbra is folytatni tudta a segélyakciókat. Az egyik menekülttábor mellett kialakított konyhán mintegy nyolcezer embernek biztosítottak napi egyszeri meleg ételt.)³¹ A megszállók minden szövetséges üzleti érdekeltséget bezárattak, így az ellenséges államok polgárainak tulajdonában levő cégeknél dolgozó zsidók elvesztették az állásukat. Nem sokkal a csendes-óceáni háború kitörése előtt a menekültek többségének jogi státusa is bizonytalanná vált, hiszen 1941. november 29-én a németek a tartósan külföldön élő zsidókat hontalanná nyilvánították.

Miután Japán is harcoló résztvevője lett a háborúnak, a németek felhatalmazva érezték magukat arra, hogy minden téren, így a zsidókérdés megoldásában is nagyobb mértékű együttműködést követeljenek szövetségesüktől. 1942 nyarán az a szóbeszéd járta a menekültek között, hogy Josef Meisinger, a Gestapo tokiói képviselője Sanghajba érkezett, és tárgyalásokat folytatott a japán hatóságokkal a zsidó menekültek sorsáról. Azt beszélték, hogy Meisinger, a „varsói mészáros”, aki 1939-ben a lengyel fővárosban a Gestapo helyi főnökeként több tízezer ember meggyilkolásáért volt felelős, Sanghajban találkozott a japán konzulátus, a katonai rendőrség és a Zsidó Ügyek Hivatalának képviselőivel, hogy a „végső megoldás” sanghaji megvalósításáról tárgyaljon.³²

A japánok semmi olyat nem akartak elkövetni a zsidókkal szemben, ami az ellenséges propaganda számára támadási felületet jelenthetett volna, így nem akartak részt vállalni a végső megoldásban sem. Ugyanakkor mivel a stabilitás megőrzése Sanghajban elsődleges szempont volt a japánok számára, 1943. február 18-án a város katonai vezetése kiadott egy rendeletet, amelyben korlátozták a hontalan menekültek szabad mozgását, és kényszerlakhelyet jelöltek ki számukra Hungkou egy olyan részében, ahol már több ezer zsidó menekült élt. A menekülteknek három hónapjuk volt, hogy beköltözzenek a kijelölt területre. A rendelet nem beszélt általában a zsidókról – olyannyira nem, hogy a zsidó szó nem is szerepelt a szövegben –, mivel az új szabály nem minden zsidóra vonatkozott. Csupán azok a hontalan menekültek estek a rendelkezés hatálya alá, akik 1937 után érkeztek Sanghajba Németországból (beleértve az egykori Ausztriát és Csehszlovákiát), Magyarországról, az egykori Lengyelországból, Litvániából, Lettországból és Észtországból. Az 1937, vagyis Sanghaj japán megszállása előtt érkezettek – ilyen volt a legtöbb orosz zsidó – nem internálták, ők mindenféle korlátozó intézkedés hatálya alól mentesültek. A japánok a zsidó vallásos intézmények: iskolák, zsinagógák vagy temetők ellen semmiféle erőszakos cselekedetet nem hajtottak végre.³³

A menekültek átköltözését az újonnan létrehozott szervezet, a SACRA (*Shanghai Ashkenazi Collaborating Relief Association*) segítette, élén dr. Abraham

Cohnnal, aki román szülők gyermekeként Nagaszakiban nőtt fel, és folyékonyan beszélt japánul. (Érdekes, hogy japánul kiejtve a SACRA szó szakurának – magyarul „cseresznyevirág” – hangzik. Talán nem véletlen, hogy a szervezet címerében ott volt a cseresznyevirág.) A kijelölt övezet létrehozását követően a japánokkal szorosan együttműködő SACRA lépett elő első számú helyi zsidó segítség-szervezetté (habár a pénz továbbra is elsősorban az amerikai JDC-től származott).

Élet a gettóban

A kijelölt övezet – a menekültek szóhasználatával élve gettó – ugyan nem volt szögcsdróttal vagy fallal bekerítve, de a hontalan menekültek csak külön erre a célra kiállított kilépési engedély birtokában hagyhatták el a területet. A rendelet értelmében a Sanghaj más részeiben lakóknak (kb. 8000 embernek) fel kellett számolniuk otthonukat, üzletüket, irodájukat, és jelképes összegért el kellett adniuk kínaiaknak vagy japánoknak.³⁴ A gettó létrehozása a legtöbb ember karrierjének a végét is jelentette, hiszen ha a kijelölt övezeten kívül levő vállalatoknál dolgoztak, a japán hatóságoktól nem kaptak engedélyt a terület elhagyására. Japán részről a Hontalan Menekültek Hivatala volt a felelős az engedélyek kiadásáért. A hivatal japán munkatársa – bizonyos Ghoya – magát a zsidók királyának nevezte, és az engedélyek kiadásánál kényúrként viselkedett a kiszolgáltatott menekültekkel szemben. Az egykori menekült emlékirata szerint gyakran kínzással ért fel az egész napos várakozás a tűző napon, hogy végre hozzájussanak az engedélyhez.³⁵ Csak azok kaphattak könnyedén engedélyt, és dolgozhattak egészen a háború végéig, akiknek a munkája a közjót szolgálta, például az orvosok és a mérnökök.

A sanghaji gettó sokban különbözött az európaiaktól. A tizenötezer hontalan menekültet nem zárták el teljesen a külvilágtól. Ez már csak azért is lehetetlen lett volna, mert a másfél négyzetkilométernyi területen a külföldiek mellett vagy százezer-nyi kínai élt, akiknek eszük ágában sem volt elhagyni az otthonukat. A japánok nem is őrizték a gettó határait, csak néhány ellenőrző pontot hoztak létre, ahol útakadályokat állítottak fel, és japán katonák, orosz rendőrök vagy zsidó polgárőrök teljesítettek szolgálatot. A kijelölt körzetet elhagyni kívánó hontalan menekülteknek jelentkezniük kellett a japán rendőrségen.³⁶ A gettó engedély nélküli elhagyása elméletileg nem volt nehéz dolog, a gyakorlatban azonban igen veszélyes vállalkozás lehetett, hiszen egy kínai városban a külföldi ember igen feltűnő jelenség.

A menekültek egy része alkalmazottként vagy önálló vállalkozóként a gettóban is talált munkát, hiszen asztalosra, lakatosra, cipészre, szabóra továbbra is szükség volt. Volt, aki kávézót vagy kifőzdét nyitott, az értelmiségiek, egykori tanáreberek közül pedig néhányan magánórát adtak ebédért. A menekültek túlnyomó többségének élete azonban a jótékonyági szervezetek adományaitól függött.³⁷ Az elszegényedett emigránsok helyzete 1943 telén még nehezebbre fordult. A szén és a brikett ára elérhetetlen magasságba szökött (a menekültek leírása szerint olcsóbb volt forralt vizet vásárolni, mint a szén megvenni, és a vizet otthon felforralni),³⁸ az áramhasználatot korlátozták, az ennivaló pedig éppen arra volt elég, hogy az emberek ne éhezzenek. Az ingyen étkezések számát a napi háromról egyre kellett csökkenteni, és az adagok is egyre kisebbek lettek.

1944 elejétől az amerikai JDC Svájcban keresztül ismét küldhetett pénzt a japán fennhatóság alatt álló Sanghajba. A pénzsegélynek azért kellett egy harmadik országon keresztül bonyolódnia, mert az Egyesült Államokban törvény tiltott minden-

fajta kereskedelmi tevékenységet az ellenséges területekkel, így a zsidó szervezeteknek is tilos volt bármiféle adományt eljuttatni az ellenség által ellenőrzött városba. A segélyakciók felelevenítését követően az ellátás mennyisége és minősége is javult.³⁹

A *Shanghai Jewish Chronicle* és a helyi német nyelvű rádióadások folyamatosan beszámoltak a háború európai hadszínteréről. A németek visszaszorulását, majd a kapitulációt a menekültek csöndben ünnepelték. A háború európai befejezése azonban a menekültek között újabb aggodalomra adott okot, hiszen a német megadást követően az ázsiai térségben a harcok egyre erősödtek. A szövetségesek folyamatos távol-keleti előretörése során Sanghajt is több bombatámadás érte. Hungkouban nem-hogy óvóhely, de még pince sem volt. A japánok, abban bízva, hogy az amerikaiak nem fogják bombázni a külföldiek által lakott negyedeket, a gettó területére rádióközpontot és hadianyagraktárt telepítettek.

1945. július 17-én az Okinaván állomásozó amerikai bombázók támadást intéztek a rádióállomás ellen, amely a japán hadihajók irányításában fontos szerepet játszott. A bombázásnak polgári célpontok is áldozatul estek. Az akció során több száz kínai és harmincegy európai emigráns vesztette életét, a sebesültek száma megközelítette az ezret.⁴⁰

A menekültek sorsa a japán fegyverletétel után

A japán kapitulációt Sanghajban 1945. augusztus 15-én jelentették be. A japán hadsereg ennek ellenére rendfenntartóként augusztus 26-ig – az amerikai tengerészgyalogosokból álló első egység megérkezéséig – a városban maradt. Néhány napon belül Csang Kaj-sek kuomintangista erői foglalták el a várost. A kijelölt övezet megszűnt, a zsidóknak nem kellett többé engedélyért folyamodniuk, szabadon mozoghattak az egész városban. A zsidó negyedben mégis szinte változatlanul zajlott tovább az élet. A legtöbb embernek ugyanis nem volt pénze, hogy visszatérjen korábbi lakhelyére, vagy akár csak önálló szobát béreljen. A helyi segélyszervezetek és a JDC képviselői kiszabadultak az internálótáborokból, és a nemzetközi közösség segélyszervezete, az UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) is megkezdte tevékenységét.

A háború befejeztével végre megnyílt a lehetőség Sanghaj elhagyására is. A zsidó menekültek túlnyomó többsége távozni akart, amilyen gyorsan csak lehetett. A város gazdasága viszonylag hamar új lendületet vett, ezért voltak olyanok is, akik szívesen maradtak volna, hogy Sanghajban kezdjenek új életet. Elsősorban az oroszok szerettek volna maradni, akik nem szenvedtek kárt a háború idején sem. Az ő maradásukat azonban az akadályozta, hogy Mao Ce-tung kommunista rendszere nem tette lehetővé számukra, hogy szovjet iratok nélkül Kínában éljenek.

A zsidók millióinak elpusztításáról szóló hírek csak a háború végén jutottak el Sanghajba. A holokausztról a helyi és a nemzetközi sajtóból, valamint személyes levelezés útján értesültek a menekültek. Amikor megtudták, hogy mi történt Európában maradt rokonaikkal, a legtöbben nem kívántak visszatérni egykori hazájukba. A túlnyomó többség harmadik országba akart emigrálni. Elsősorban azok az idős emberek tértek haza, akiknek a legcsekélyebb volt az esélyük arra, hogy más ország befogadja őket. Néhány százan mentek az Egyesült Államokba, Kanadába, Ausztráliába, Új-Zélandra és Latin-Amerikába. 1948 után, Izrael állam megalapítását követően a sanghajiak közül is több ezren, szefárdiak és askenáziak, oroszok és németek egyaránt a zsidó államba tértek haza.⁴¹

Jegyzetek

- ¹ *Blumenthal, Michael W.*: Shanghai: The Persistence of Interest. 1. In: Points East, Vol. 10, No. 1. 1996. március, 1, 3–4.
- ² *Mayers, W. F.* (szerk.): Treaties between the Empire of China and Foreign Powers. Shanghai–London, 1877. (Reprint: Ch'eng-Wen Publishing Company, Taipei, 1966). 1–20.
- ³ *Hszüang Jüecse* (szerk.): Lao Sanghaj ming zsen ming si ming vu ta kuan. Sanghaj, Sanghaj zsenmin csobansö, 1997. 198. (A tanulmányban a kínai szavak és nevek az ún. népszerű magyar átírásban szerepelnek.)
- ⁴ Uo. 207.
- ⁵ Idézet *Paul Rosdy–Joan Grossman*: The Port of Last Resort – Refuge in Shanghai című filmjéből.
- ⁶ Trebitsch Ignácrról: *Wasserstein, Bernard*: The Secret Lives of Trebitsch Lincoln. New Haven–London, Yale University Press, 1988. Magyarul: *Gömöri Endre*: Az igazi Trebitsch. Budapest, Kozmosz könyvek, 1985.
- ⁷ A Sassoon családról: *Jackson, Stanley*: The Sassoons. New York, E. P. Dutton and Co., Inc., 1968. Az épületről: uo. 217–218. A Sassoonok 1949 után sem szakították meg minden kapcsolatukat Sanghajjal. Az 1990-es években újjáalakult Shanghai Jewish Community első elnöke Albert Sassoon volt. (Ma a zsidó közösség Sanghajban kizárólag a városban dolgozó üzletemberekből és családtagjaikból áll, és néhány éve saját rabbijuk is van.)
- ⁸ *Altman, Avraham–Eber, Irene*: Flight to Shanghai, 1938–1940: The Larger Setting. In: Yad Vashem Studies XXVIII, Jerusalem, 2000. 55.
- ⁹ A német–japán szövetségről lásd: *Menzel Meskill, Johanna*: Hitler and Japan: The Hollow Alliance. New York, Atherton Press, 1966.
- ¹⁰ *Kowner, Rotem*: On Ignorance, Respect and Suspicion: Current Japanese Attitudes towards Jews. Jerusalem, The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem, 1997. 2.
- ¹¹ *Goodman, David G.–Miyazawa Masanori*: Jews in the Japanese Mind. The History and Uses of a Cultural Stereotype. New York, The Free Press, 1995. 35.
- ¹² *Tokayer, Marvin–Swartz, Mary*: The Fugu Plan. New York–London, Paddington Press, 1979. 9.
- ¹³ *Goodman–Miyazawa*: i. m. 80.
- ¹⁴ *Kranzler, David*: Japanese, Nazis and Jews. New York, Yeshiva University Press, 1976. 177.
- ¹⁵ Hungkou a városrész nevének népszerű magyar átírása. A Kínában ma hivatalos átírás, a pinyin szerinti átírás Hongkou, a harmincas–negyvenes években a Sanghajban élő külföldiek által használt elfogadott írásmód pedig Hongkew volt.
- ¹⁶ 1938 augusztusától a németországi zsidók csak bizonyos, jól felismerhető utónevet viselhettek. Ha valakinek az utónevéből nem lehetett egyértelműen következtetni zsidó származására, fel kellett vennie az Izrael vagy Sara nevet. Ugyanezen év októberében a zsidóknak új útlevelet kellett kiváltaniuk, amelynek első oldalán ott állt a vörös pecsét. A részletekről például: *Grebenschikoff, I. Betty*: Once my name was Sara. Ventnor, New Jersey, Original Seven Publishing Company, 1993.
- ¹⁷ *Rotner Sakamoto, Pamela*: Japanese Diplomats and Jewish Refugees. A World War II Dilemma. Westport, Connecticut and London, Praeger, 1998. 56.
- ¹⁸ *Hoss, Christiane*: Abenteurer. Wer waren die Shanghai-Flüchtlinge aus Mitteleuropa? In: *Armbüster, Georg–Kohlstruck, Michael–Mühlberger, Sonja* (szerk.): Exil Shanghai, 1938–1947. Jüdisches Leben in der Emigration. Teetz, Hentrich & Hentrich, 2000. 133.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ Uo. 107.
- ²¹ Emigranten Adressbuch fuer Shanghai, November, 1939. Hong Kong, Old China Hand Press, 1995. (Reprint.)
- ²² *Ginsbourg, Anna*: Jewish Refugees in Shanghai. Shanghai. The China Weekly Review, 1940. 13.
- ²³ *Ristaino, Marcia R.*: New Information on Shanghai Jewish Refugees: The Evidence of the Shanghai Municipal Police Files, National Archives and Records Administration, Washington, D. C. In: *Goldstein, Jonathan* (szerk.): The Jews of China. Volume Two: A Sourcebook and Research Guide. Armonk, New York: M. E. Sharpe, 2000. 140.
- ²⁴ Jewish Refugees in Shanghai. In: Oriental Affairs, 1940. június, 290.
- ²⁵ Magyar Országos Levéltár, K 672/1935/119. Komor levele Boissevainhez, Hollandia sanghaji főkonzul-jához. Sanghaj, 1935. november 29.
- ²⁶ Fred Linden in Shanghai. Utah Oral History Institute, Wells College Press, 1995. 7.

- ²⁷ *Isaac, John-Isaac, Harriet*: Flight to Freedom, 1939–1947 Kézirat. USHMM Levéltár, RG–03.011.*01. 5.
- ²⁸ *Kranzler*: i. m. 127–150.
- ²⁹ *Linden*: i. m. 8.
- ³⁰ *Kranzler*: i. m. 378.
- ³¹ *Margolis, Laura L.*: Race against Time in Shanghai. In: Survey Graphic. Vol. XXXIII. No. 3. 1944. március, 171.
- ³² A terv részletei Tokayer könyvében szerepelnek. A leírás alapjául egykori sanghaji menekültekkel készített interjúk szolgáltak. Meg kell azonban említenem, hogy levéltári kutatásaim során a németek sanghaji Endlösung-tervével kapcsolatban semmiféle bizonyítékot nem találtam.
- ³³ *Zeitlin, Josef*: The Shanghai Jewish Community. An Historical Sketch. In: Jewish Life. Vol. 41. No. 4, 1973. október, 65.
- ³⁴ *Gruenberger, Felix*: The Jewish Refugees in Shanghai. In: Jewish Social Studies. Vol. XII, No. 4, 1950. október, 342.
- ³⁵ *Heppner, Ernest G.*: Shanghai Refuge. A Memoir of the World War II Jewish Ghetto. Lincoln, University of Nebraska Press, 1993. 114.
- ³⁶ Németországban előkerült egy 1944. augusztus 24-i keltezésű, 14 974 nevet tartalmazó japán rendőrségi lista, amely a Dee Lay Jao kerületben lakó összes külföldi nevét tartalmazza. CD-ROM-on közli: Exil Shanghai, 2000.
- ³⁷ *Frank László*: Sanghajba menekültem. Budapest, Gondolat, 1960. 216.
- ³⁸ *Tobias, Sigmund*: Strange Haven. A Jewish Childhood in Wartime Shanghai. Urbana–Chicago, University of Illionis Press, 1999. 86–88.
- ³⁹ *Gruenberger*: i. m. 343.
- ⁴⁰ *Tobias*: i. m. 86–88.
- ⁴¹ *Armbüster, Georg*: Das Ende des Exils in Shanghai. Rück- und Weiterwanderung nach 1945. In: Exil Shanghai. 184–201.